کولتووری پیاوچاک و گۆڕستانەکان

عەباس سلێمان سمایل

پیاوچاک و گۆڕستانەکان بەشێکی گەورەی فەرهەنگ و کولتووری کوردن، پێویستە بپارێزرێن و لە ڕووی کۆمەڵایەتی و مێژوو و شوێنەوار و زمانەوە لێکۆڵینەوەی بەردەوامیان لەسەر بکرێت.

چونکە هەر چاکێک کەسێک بووە پایەیەکی دیاری هەبووە و کەسایەتییەکی بەرزی کۆمەڵ بووە.

جا ئەوکەسە زەردەشتی، یان جوولەکە، یان دیان، یان موسڵمان بێت، زۆر (چاک)یش، چاکی هەموو ئایینزاکانە لەوانە چاکی (ناستری و سوڕەحمانە و ئەستر و ستی مام)ە.

ئیدی کوردستان تەژوە لەم چاکانە، گوندی وا هەیە لەچاکێکی پتری تێدایە، جاران خەڵک نەخۆش بکەوتایە لەجیاتی بۆ چاک بوونەوەیان بچنە لای جاڤان (نۆژدار) دەچوونە سەر ئەم چاکانە (خاسانە)، هەر چاکێکیش تایبەت بوو بە نەخۆشییەک، سەرەڕای ئەوەی ژمارەیەک لەم چاکانە دەبوونە مەزارگە و خەڵک، بەتایبەتی ئافرەتان، بۆ مەزارگرتن دەچوونە سەریان و دوای ڕاوەستانیان بەرانبەر چاکەکان و دەربڕینی ئێش و ئازار و هیوا و ئاواتەکانیان، پارچە پەڕۆیەکی سەرچاکەکەیان لێدەکردەوە وەک متفەڕک، یان بەردیان بە کێلەکانەوە دەنووساند، یان حەوت بەردیان دەخستە شوێنی مەبەست، یان خۆیان غلۆر دەکردەوە، یان ئەو بەردانەی کە لەسەر گۆڕەکە دانراون جارێک تاک تاک جیادەکرانەوە و دواتر جووت جووت جیادەکرانەوە. ژمارەیەکی زۆریش لەو چاکانە ئەو عەرەبانەن کە لە ئەنجامی داگیرکردنی

کوردستانەوە کوژراون و بەشێوەی تاک تاک و کۆمەڵ کۆمەڵ دەبیندرێن، لەوانە دۆڵی ئەسحابات، ئەسحابەکانی سەکری سەکران، گۆڕستانی ئەسحابەکانی پەرکانەی، گۆڕستانی ئەسحابەی نزیک پردێ و چەندینی دیکە. ئیدی هەر چاکێکیش ڕۆڵی هەبووە لەناولێنانی گوند و گۆڕستانەکەی، بە تایبەتی ئەو گوندەی کە لەنزیکەوە دروست کراوە، وەک گوندی کلاوڕەش کە بەناوی چاکی کلاوڕەش ناولێندراوە، زورگی (شێخ سمایل)یش بەناوی چاکی شێخ سمایل ناولێندراوە.

زۆرچاک هەیە بەناوی شێرەسوار و وەیس دەناسرێت، ئەمانەش پێوەندییان بە ئایینی زەردەشت و ئایینە کۆنەکانی دیکەوە هەیە، بەڵام دواتر گۆڕاون بۆ چاکی موسڵمانان، لەوانە دوو گۆڕ لە بەڕانەتی بەناوی شێرەسوار هەیە و شێرەسوارێکیش لەنزیک کۆڕێ هەیە، گۆڕی بەناوی وەیس لەماردین و هەولێر و سلێمانی و کرماشان دەبینرێت، هەروەها زۆر لەو ئێزدی و دیانانەی کە دەبنە ئیسلام، دواتر بەشێخ دەناسرێن و گۆڕەکانیان زیارەت و سەردان دەکرێت، وەک گۆڕی (مام دەرمان کوڕی مام دەرمان) کە لە گۆڕستانی (شێخ سمایل)ی کەندێناوە بەخاک سپێردراوە، خەڵکان بۆ چارەسەری نەخۆشی باداری و نەخۆشی دیکە دەچنە سەری.

گۆڕی (ئاودەل)یش لەبەرەکەی شەقڵاوە بە هەمان شێوە ئاودەل دیان بووە و بووەتە موسڵمان گۆڕی ناستری لەچیای زەرتکان بە گۆڕی زەردەشتیان دەچێت و ئەمڕۆکە لەلایەن هەموو ئایینێکی ناوچەکەوە پیرۆزە، بەپێویست زانرا بەکورتی ئەم چاکانە بخەینەڕوو؛ چاکی ناستری:

چاکی ناستری لە بنار چیای زەرتکانە بەرانبەر گوندی گەرەوانە لەخۆشناوەتی، چاکێکە بەدرێژایی مێژوو کەسانی لەسەر هەموو ئایینێک چوونەتە سەری: موسڵمان، جوو، دیان دوور نییە ئێزدیش چووینە سەری، بە تایبەتی ئەو ژنانەی منداڵیان نەبێت بۆ منداڵ بوون دەچینە سەری.

ناوەکەش ناوێکی پەهلەوییە و لەستر هاتووە کە بەزمانی پەهلەوی واتای منداڵ دەبەخشێت.

ستر لە فارسی بووەتە پسەر و لە کوردی ئەمڕۆ بووەتە پس (پس مام)، ئاستر لە زمانی پەهلەوی واتای ئەو ئافرەتە دەگەیەنێت کە منداڵی نابێت، ئەم ناویش لەناوی هێسترەوە نزیکە، هەڵبەت هێستریش نازێت هەروەها (ستروت)یش واتای نەزۆک دەگەیەنێت کەوایە ناستری واتای منداڵ نەبوون، یان ئەو ئافرەتەی کە منداڵی نابێت، دەگەیەنێت.

گۆڕەشێر و شێرەسوار

شێر لەنێو گەلانی سوبارتوو نیشانەی ئازایەتی بووە، دواتر دەخزێتە نێو سۆمەری و ئەکەدی (ئاشووری- بابلی)، جا گەلانی ناوبراو لەکۆنەوە گۆڕی پاشا و سوارچاکەکانیان بەوێنەی شێر دەنەخشاند شێریش جەڤەنگ و نیشانەی پاڵەوانانە، بۆ نموونە لە پەرستگەیەکی ئۆرارتوو لە کەلا ئێربوونی کوردستانی ئەرمەنستان وێنەی خوداوەندێک لەسەر پشتی شێر هەڵکەندراوە.

ئەمڕۆکەش گۆڕی پیاو چاکێکی زۆر بەناوی شێر هەیە، جا ئەگەر گواستنەوەی بیروباوەڕی کۆن نەبێت بەتایبەتی ئۆرارتووان بۆ نێو ئایینی ئیسلام، ئەوا بێگومان ئەم گۆڕانە گۆڕی بەر لە ئایینی ئیسلام، یان بەر لە ئایینی دیان و ڕووی کێلەکانیان بەرەو ڕووگە (قیبلە) وەرگێڕاوە، لەوانە شێرەسواری نزیک کۆڕێ، شێرەسواری بەڕانەتی، بنەماڵەی شێر لە شەقڵاوە، هۆزی گەورەی شێروانی و ناوێکی جوگرافی زۆریش بەناوی شێر هەیە، سەرەڕای ئەوەی ژمارەیەک ناوی مرۆڤ، ناوی شێری تێدا ڕەنگیداوەتەوە، هەروەها لە پەرستگەی لالش وێنەی شێر لەسەر دیوار هەڵکەندراوە، هەروەها لەگۆڕستانی مەمۆشڤانی ئێزدیان کە نزیک سێمل هەڵکەوتووە لەسەر شوورەی گومەزی شێخ سن و شێخ حەسەن و شێخ مەندو شێخ شەمس وێنەی شێر هەڵکەندراون.

چاکی دەرمان کوڕی دەرمان

دەرمان کوڕی دەرمان ئێزدییەکی مەڕدار بووە لە کەندێناوە، دوای ئەوەی دەبێتە موسڵمان زۆر ڕێزی لێ دەگیرێت و دوای کۆچکردنی لە گۆڕستانی شێخ سمایل دەینێژن لەکەندێناوە و گومەزێک لەسەر گۆڕەکەی دروست دەکەن و بەردەوامیش خەڵک بۆ چارەسەری چەند نەخۆشییەک دەچنە سەری، لەسەر گۆڕەکەی نووسراوە (مام دەرمان ابن مام دەرمان) متوفی سنە (١٣هـ). بنەماڵەکەشی دواتر تێکەڵ بەهۆزانی ناوچەکە دەبێ.

شێخ ئاودەل

شێخ ئاودەل چاکێکە لەگوندی بەرەکەی خۆشناوەتی دەوروبەری ٣٠٠ ساڵ لەمەوبەر لە ئاییني دیان دەبێتە موسڵمان و بەنەوەکەی دەڵێن بن دیان کەلە شەقڵاوە نیشتەجێن. ئاودەل ناوی یەلدەبووە و دوای بوونی بە ئیسلام دەبێتە ئاودەل.

گۆڕی شێخ ئاودەل لەناوچەکە زۆر پیرۆزە، هەمیشە دانیشتوانی ناوچەکە بۆ چەندین جۆرە نەخۆشی دەچنە سەری. هەروەها (چاکی کوگێسک)-یش لەناوچەکە خەڵک بۆ چەندین نەخۆشی هانای بۆ دەبەن، ئەمەشیان دوور نییە دیان، یان ئێزدی، یان زەردەشتی بوو بێت، چونکە پێڕەوی هەموو ئاییننێک بۆ نەخۆشیەکانیان هانایان بۆ دەبرد.

گۆڕستانە سەیرو پڕ کولتوورەکان

چەندین گۆڕستانی پڕ کولتوور لە کوردستان دەبینرێت بەتایبەتی گۆڕستانی بایەزید و گۆڕستانێکی دێرین لەماردین و گۆڕستانێک لە قەندیل و چەند گۆڕستانێک لەموکریان، لەکوردستان ژمارەیەک لەم گۆڕستانانە دەبینرێت لەوانە:

گۆڕستانی سەکری سەکران

سەکری سەکران گوندێکە لە بنار چیای سەکران و نزیک بەقەزای چۆمان هەڵکەوتووە یەک لە گۆڕستانە دێرینەکانی ئەم گوندە تێکەڵاوە لە سێ جۆر گۆڕ، گۆڕی ئیسلامان ڕوو لە ڕووگە (قیبلە)یە و گۆڕی جوولەکان ڕوو لە قودسە و جۆرە گۆڕێکی دیکەش لەناو (کوپە)یە. وا دیارە ئەوکاتە ناوچەکە لەوپەڕی ئارامی و دیموکراتیدا بووە.

گۆڕستانی حەزە

گۆڕستانی حەزە لەنێوان گوندی حەزە و دوستەپە هەڵکەوتووە، ژمارەیەک لە کێلی گۆڕەکان بەردی تراشراو و نەخشداری کۆشکی پاشای وڵاتی حدیاب و پەرستگەی ئەوکاتەن. یەک لەمانە شێوەی سەروملی کەسێک بوو تەنیا دەموچاوەکەی ڕنرابوو، پرچی بەگروازە بووە، دوور نییە پەیکەری سەری پاشا، یان خوداوەندێک بووبێت، یەکێکیشیان لەشێوەی مەنجەڵ بوو، ئەمەیان، یان زەیتی تێکراوە بۆ ڕووناک کردنەوە، یان گۆڕی پاشای زەردەشتییەکان بووە، چونکە لەسەردەمێک دوای ئەوەی قەڵ و داڵاش گۆشتی پاشای کۆچکردوویان دەخوارد هێسکەکەیان لەناو بەردێکی هەڵکۆڵدراوی لەم جۆرە دادەنا و دواتر سەریان دەگرت.

گۆڕستانی کوشاف

گۆڕستانی کوشاف لەسەر بەرزاییەک لەباشووری گوندی کوشافی گوێڕ هەڵکەوتووە، بەسەدان کێلی سەیر و سەمەرە و نەخشداری تێدایە زۆربەی نەخشەکان بریتین لە هەڵکەندنی ڕمێکی سێ لک و دەوروبەرەکەی نەخشێندراوە، وا پێ دەچێت ئەمانە بەم جۆرە ڕمە کوژرابن هەندێک لە کێلەکان زۆر گەورەن و بە ٣-٤ کەس هەڵناگیرێت، هەموویان بە بەردی خانووبەرەی پاشاو پەرستگە دەچن، تەنیا کێلێک کونێکی بازنەیی لێ هەڵکەندراوە، وا پێدەچێت شوێنی ئەم گۆڕستانە شاربووبێت و دوای کاول بوونی و بڵاوبوونەوەی ئیسلام بەردی ئەم خانووانەیان کردبێتە کێل.

تاکو ئەمڕۆ بەردەوام شوێنەواری خانووبەرە و کەلوپەلی لە قوڕ دروستکراوە دەدۆزنەوە، دانیشتوانەکە دەڵێن ئەم گۆڕستانە زۆر کۆنە و نە هی عەرەبانە و نە هی کوردانی ئەمڕۆی ناوچەکەیە.

گۆڕستانی فلوون

گۆڕستانی فلوون بریتییە لە سێ گۆڕستانی گچکە لەنزیک گوندی فلوونی دەشتی هەریر نزیک بە بێخمە هەڵکەوتووە، زۆربەی گۆڕەکانی لەبەردە زوورگن، هەندێکیان وەکو ئاژەڵ دوو گوێی درێژیان هەیە، زۆربەیان شێر و تیر و ڕمیان لەسەر هەڵکەندوون، تەنیا کێلێک وێنەی شتێکی وەک خاکەنازی لەسەر هەڵکەندراوە، دوور نییە چەکێکی کۆن بێت، تەنیا کێلێک لەمانە لەسەر شێوەی سەروملی پیاوێکی پیری ڕیش درێژە، زۆر لە شێوەی پیاوێکی خوداپەرست دەچێت.

گۆڕستانی مام سۆفی سەر بەپەڕ

ئەم گۆڕستانە نزیک بە گوندی (بابە گیسک)ی خەیلانیان هەڵکەوتووە، ژمارەیەک لە کێلەکانی وێنەی

چەکی کۆنیان لەسەر هەڵکەندراوە. هەندێک لەکێلەکانی دینگەی خانووانین، خەیلانییەکان دەڵێن ئێمە بەدرێژایی ژیانمان مەڕدار بووینە مەڕداریش هونەری کێل نەخشاندنیان نییە، دوور نییە ئەم کێلانە کێلی گۆڕستانی ئێزدییان بێت، کەکاتی خۆی لێرە نیشتەجێ بووینە.

گۆڕستانی کەلاتی

گۆڕستانی کەلاتی لەسەر بەرزاییەک هەڵکەوتووە، بەناوی (گرک و کەل) نزیک شارەدێی بجیل، کێلەکانی نەخشی جۆراوجۆریان لەسەرە و هەندێک لەکێلەکان بازنەیین.

گۆڕستانی دوین

گۆڕستانی سێ چینە گۆڕستانە، بەشێکیان زۆر کۆنە و هیچ نەخشێک لەسەر کێلەکانی نییە، یەکێکیشی هی ئەو سەردەمەیە، ئەوی دیکەش ئی سەردەمی میرانی سۆرانە، ئەمەیان هەمووی نەخشێندراون، پتر نەخشی چەکی کۆن و نیشانەی ئاینیان لەسەر هەڵکەندراوە.

کۆنە گۆڕستانی شامیران

لەگوندی شامیرانی ئێزدی نشینی کوردستانی کۆماری ئەرمینیا کۆنە گۆڕستانێکی ئێزدییان دەبیندرێت کە ژمارەیەک لە گۆڕەکانی پەیکەری لە بەرد داتاشراوی بەران، هەسپ، شێر و ئاژەڵی دیکە لەجیاتی کێل داندراون، ئەوانەش ڕەنگدانەوەی سوارچاکی و بەران واتای بەهێزی و شێر واتای ڕەمزی ئایینی گەیاندووە، لە لوڕستانیش ژمارەیەک گۆڕستانی لەم جۆرە دەبیندرێت، هەروەها لە گۆڕستانی ئەمیری کە لە دووری ٤٥کم شاری ورمێ-دایە گۆڕستانێکی لەم جۆرە دەبیندرێت، بەڵام ئەمەیان لەسەر پەیکەری ئاژەڵەکان وێنەی چەک بەتایبەتی شمشێر هەڵکەندراوە، بەڵام بەداخەوە بەم دواییە ژمارەیەکیان لەمانە شکاندووە بەهۆی ئەوەی گۆڕستانێکی زەردەشتییانە.

چەند گۆڕستانێکی ناوچەی موکریان

گۆڕستانی پیر تەنوور

پیر تەنوور شوێنەوارێکی مانناکانە لە نزیک شاروێران لەسەر بەرزاییەک بەناوی پیر تەنوور هەڵکەوتووە، گۆڕێک کە بە گۆڕی پیر تەنوور دەناسرێت لەسەر ئەم بەرزاییە هەڵکەوتووە.

بە گوێرەی لێکۆڵینەوەکان گۆڕی مدیومانگە کە یەکەم کەس بووە باوەڕی بە پێغەمبەرایەتی زەردەشتی هێناوە، لەخوار بەرزاییەکەوە گۆڕستانێکی زۆر گەورە هەیە، دانیشتوانی ناوچەکە پێی دەڵێن قەبرە فەلە، بە واتای غەیرە موسڵمان، کێلەکانیان زۆر گەورە و سەیر و سەمەرەن، کەلوپەلێکی زۆری لە قوڕ دروستکراویان لەم شوێنە دۆزیوەتەوە.

تورگەن

لەسەرووی شوێنەواری فەقرەقا گۆڕستانێکی کۆن هەیە بەناوی تورگەن، پیرێک بەناوی پیرتورگەن لەم شوێنە نێژراوە، پێدەچێت ئەم گۆڕە گۆڕی زەردەشتییەک بێت و پێناچێت گۆڕەکانی دیکەش گۆڕی موسڵمانان بن.

بەردەکونتی

بەردەکونتی گۆڕستانێکە لە باکووری مەهاباد لەسەر ڕێگەی ورمێ هەڵکەوتووە، ئەم گۆڕستانە بریتییە لە کۆمەڵە گۆڕێکی لەبەرد هەڵکەندراو و ژوورێکی لەبەردهەڵکەندراو، قاڵدرمەیەکی لە بەرد هەڵکەندراوە، پێدەچێت ئەم گۆڕانە، گۆڕی زەردەشتییان، یان کۆنتر بێت و ئەم ژوورەش پەرستگە، یان قوربانگە بووبێت.

تێبینی: چاکێکی زۆر لە کوردستان بەناوی پیر هەنە کە هەموویان کوردن، هەندێکیش لەمانە لە ئایینی زەردەشتی گۆڕاون بۆ ئیسلام وەک: پیرمام، پیری قەرەچێوان، پیرەکانی گوندی ڕوستێ پیرەباو، پیربیان، پیر یمەن، پیرشالیار، و پیرانی هەورامان، بەڵام چاکە عەرەبەکان بەناوی ئەسحابە ناویان هاتووە وەک ئەسحابە سپی.

ئەوانەی لە ئایینی دیبیان و جوولەکە بوونەتە ئیسلام بەشێخ دەناسرێن وەک شێخ ئاودەل..

* گۆڕستانێک بەناوی کۆزێ دارا نزیک گوندی گوندک نزیک ئاکرێ هەیە کێلەکانی وێنەی سەیر و سەمەرەیان لەسەرە وەک کلیل، چەکی کۆن، هەندێکیشیان دوو گۆی لەسەر هەڵکەندراوە کە نیشانەی گۆڕی ئافرەتانە.

* له گـوندی سـێـرکـێی بارزان تا سـاڵی ١٩٤٨ جوولەکەشی تێدابووە و یەک لە مەڵبەندەکانی جوولەکان بووە بۆ کـۆبوونەوە و خـوداپەرستن، لە گـۆڕسـتـانەکـەی وێنەی شێرێک لە شاخ هەڵکەندراوە.
* له گـوندی سـارداوی گـەلی گـۆمـەسـپـان و گـوندی گوسکێ نزیک گەلی زەنتە گۆڕستانی دێرین هەیە، کە هەمـوو گـۆڕەکـانی لە کـووپەن، گـۆڕسـتـانەکـەی گـوسکێ دەوروبەری (٣٠٠) گۆڕی لە کووپەی تێدایە.
* زۆر لە گـۆڕسـتـانە کـۆنەکـان کـێلێکی کـونکراو و بەردێکی کـۆلـڕاو وەک مـەنجـەڵ، یان جـۆنی دەبینـدرێت، دەڵێن گـیـان لە شـوێنێکی سـەخت وەک بەرد دایە جـا بۆ ئەوەی گیـان لەم شوێنە سەختە ڕزگاری بێت بەردەکە کون دەکرێت، ئەمەش کار لەسەر گیـانی هەموو مردووەکـانی گـۆڕسـتـانەکە دەکـا، بەڵام بەردە کـۆلـڕاوەکە زیاتر لەسـەر گـۆڕی پـیـاو چاکـان دادەنرێت، ئەمـەش بۆ ڕووناک کردنەوەی گـۆڕی پیاو چاکـەکە و بەتایبەتی و گـۆڕسـتـان بەگشـتـیـیە، بەڵام بەداخەوە خەریکە ئەم بەردە کـۆلـڕاوانە لەناودەچن، بۆ نموونە گـۆڕستانی مام شڤان بەردێکی وای لەسـەر بوو، بەڵام بەداخـەوە بەم دواییـە نەمـاوە، لەسـەر گـۆڕستـانی کوشاف بەردێکی وا بەشکاوی دەبیندرێت و هەر پارچەیەکی لەلایەکی گـۆڕستانەکە کەوتووە، هەروەها بەردێکی لەم جـۆرە لەبەردەم چاکی کـەلاشـوشی ئـاکـرێ دەبیندرێت، بەڵام ئەمەیان دەوروبەری ١/٥مەتر بەرزە.
* (گـۆڕسـتـانەکـانی مـوکریان)م لە تێـبـینی مـهـاباد و کورتە مێژوویەک وەرگرتووە، لەنووسینی عومەر بالەکی و لە سلێمانی ساڵی ٢٠٠٤ چاپ کراوە.
* دێر: پەرستگەی مەسیحیان و زەردەشتیانە بۆ نموونە دێرێکی زەردەشتیـان لە ئازربایجان بەناوی (دێرموغـان) دەبیندرێت، واتای زمـانەوانی (دێر) واتای دەر، خـانەی خوداپەرستان دەگەیەنێت، دێری قرە کلیسـای چاڵدێران، بەر لەوەی ببێـتـە کلیسـا ئاتەشگەدە بووە، لەبەر ئەوەی ئاگری زەردەشتیانی تێدا کراوەتەوە، ڕەش بووە، دواتر کە دەبێتە کلیسا بەهۆی ڕەشیەکەیەوە دەبێتە قرەکلیسا واتە کلیـسـای ڕەش، جـا زۆربەی ئـەو پەرسـتـگـەیانەی بە دێر ناویان هاتووە، ئەوە پەرسـتـگـەی زەردەشـتـیـانە، بەڵام ئەوانەی بەکلیسا ناویان هاتووە پەرستگەی دیانانە، یان پەرستگەی جوانە.